

ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА ІБАДИТІВ: «ПРАВЕДНІ» ХАЛІФИ

УСУНІТСЬКІЙ літературі халіфи Абу Бакр, 'Умар, 'Усман і 'Алі традиційно називаються «праведними» (*ал-хулафа' ар-рашідун*), таке ж найменування закріпилося за ними і в дослідженнях сходознавців. З точки зору ж шіїтських ідеологів, Абу Бакр, 'Умар і 'Усман – узурпатори влади, тиранічні правителі (*джабабіра*): шіїти заперечують легітимність переходу імамату від Мухаммада до Абу Бакра, а від нього – до 'Умара й 'Усмана, убачаючи в 'Алі єдиного законного наступника Пророка. Позиція ібадитських учених у цьому питанні особлива: так само, як суніти, вони визнають праведним правління Абу Бакра й 'Умара, проте вважають несправедливим володарювання третього халіфа – 'Усмана. Ставлення ібадитів до 'Алі неоднозначне: з одного боку, він визнається законним імамом мусульман, а боротьба 'Алі з тими, хто хотів помститися за 'Усмана, щиро схвалюється. З другого – згода 'Алі підкоритися рішення третейського суду під час суперечки з Му'авією суворо засуджується, а сам 'Алі від цього моменту виключається з числа правовірних мусульман¹.

Аргументи, якими послуговуються ібадитські ідеологи, формулюючи своє ставлення до Абу Бакра, 'Умара, 'Усмана й 'Алі, викладені в одній із частин *Сіри* ібадитського автора з Оману Абу-л-Му'сіра ас-Салта б. Хаміса (IX ст.). Частина твору, що нас цікавить, має заголовок *Фі зікр аліхтілаф фі асхаб ан-набі 'алайхі ас-салат ва-с-салям* – «Про суперечності серед асхабів Пророка, молитва і мир над ним» [ас-Сійар ва-л-джавабат 1989, 300–308].

Свої міркування Абу-л-Му'сір розпочинає з очевидної, на його думку, тези: після смерті пророка Мухаммада найкращою кандидатурою нового лідера мусульман був Абу Бакр ас-Сиддик. На підтвердження ібадит перелічує достоїнства Абу Бакра: він мав славу сумлінного мусульманина, краще за інших знав Коран і сунну Пророка, ліпше за всіх був обізнаний із тим, що дозволено і заборонено Аллахом, побожність і чесність Абу Бакра були широкові-

домі серед одновірців; до того ж в останні дні свого життя смертельно хворий Пророк призначив Абу Бакра керувати молитвою мусульман. Абу Бакр не прагнув влади – під час обрання наступника Пророка він закликав ансарів присягнути найдостойнішому із числа мухаджирів, запропонувавши замість себе дві кандидатури – 'Умара й Абу 'Убайди. Абу-л-Му'сір підкреслює: правда полягає в тому, що Пророк не віддавав розпоряджень Абу Бакрові, аби той став халіфом після його смерті, так само як не давав подібних указівок будь-кому іншому – інакше б той, хто отримав би таке повеління від Пророка, заявив би про своє право на халіфат і боровся би за нього. Натомість Посланник Аллаха залишив після себе знак, орієнтир (*'алам*), який свідчить на користь халіфату Абу Бакра. Цей знак – призначення Абу Бакра керувати молитвою мусульман. Під час обрання халіфа виборці дійшли справедливого висновку: ніхто з них не спроможний скасувати рішення Пророка, адже мусульмани, які, за оцінкою Мухаммада, не мали достатніх чеснот, аби очолити молитву одновірців, не можуть позбавити імамату того, кому таке право дав сам Пророк. На переконання Абу-л-Му'сіра, усвідомлення саме цієї обставини стало вирішальним аргументом на користь кандидатури Абу Бакра.

Абу-л-Му'сір коротко формулює позицію рафідитів, тобто шіїтів, аби нижче піддати її аргументованій критиці: шіїти впевнені, що за життя Пророка таки віддав розпорядження (*амара*), згідно з яким 'Алі повинен був стати халіфом, а Абу Бакр, порушуючи волю Посланника, відібрав (*та-саба*) імамат силою. Ібадит зауважує: якщо б усе було так, як твердять шіїти, 'Алі слід було б визнати *кафіром* уже за те, що він зігнував наказ Пророка. Адже якби 'Алі був наділений правом на імамат від самого Мухаммада, то він мусив би битися за владу і така його боротьба була би цілковито законною – Абу-л-Му'сір нагадує: саме так учинив 'Алі пізніше, коли зі зброєю в руках відстоював свій халіфат у суперечці з

Талхою, аз-Зубайром, 'А'ішею і Му'авією після вбивства халіфа 'Усмана. Усе це, за висновком ібадита, підтверджує хибність позиції шиїтів.

Абу-л-Му'сір удається до розгляду обставин, за яких відбулося обрання Абу Бакра. Як відомо, один із присутніх на нараді – Са'д б. 'Убада – з кількома своїми прибічниками утримався від присяги Абу Бакрові. На переконання шиїтів, цей факт свідчить про те, що консенсусу виборців стосовно кандидатури Абу Бакра досягнуто не було, тож халіфа, обраного в такий спосіб, слід уважати нелегітимним. Ібадит заперечує: спільної позиції щодо Абу Бакра дійшли всі – і мухаджири, і ансари; до того ж Са'д не робив жодних заяв про особисту непокору Абу Бакрові, під час дискусії не висловлювався проти нього, не наполягав на тому, що його кандидатура є кращою за кандидатуру Абу Бакра, і ніколи не заперечував того факту, що обрання Абу Бакра є правомірним. Ібадит додає: навіть якби Са'д озвучив свою позицію під час дебатів, його б не підтримали інші мусульмани. Зрештою, той факт, що Са'д не присягнув Абу Бакрові потиском руки, цілком компенсується його мовчазною згодою з рішенням одновірців, на переконання ібадита, більш достойних за самого Са'да.

Ще одне питання, яке, на думку Абу-л-Му'сіра, тлумачиться шиїтами неправильно, пов'язане з розподілом спадку Посланника. Шиїти звинувачують Абу Бакра в тому, що він учинив несправедливо щодо Фатими – доньки Мухаммада, дружини 'Алі, – відібравши в неї майно, яке належало Пророкові і після його смерті повинно було перейти у власність Фатими як законної спадкоємиці. Ібадит зауважує: насправді мова йде про те майно, яке не було у власності Пророка, а перебувало в його розпорядженні, тобто було віддано йому Аллахом у прижиттєве кормління (*ту'ма*), оскільки належало до категорії *фай*². Це майно, так само, як і частка Пророка в *хумсі* – в п'ятій частині від бойових трофеїв (*ганіма*) мусульман, – належить Аллахові і згідно з велінням Всевишнього після смерті Мухаммада повинно витратитися на потреби громади. Абу-л-Му'сір наводить ще один аргумент: відомо, що весь свій спадок, у тому числі земельні ділянки в оазі Фадак, на які претендувала

Фатима, Мухаммад не розподіляв серед родичів, а заповів общині мусульман. На переконання ібадита, статки Мухаммада після його смерті відійшли мусульманській громаді, тобто перейшли до категорії *вакф*, відтоді родичі Мухаммада не мають на них жодних прав. Абу-л-Му'сір уточнює: якби після смерті Пророка його майно підлягало успадковуванню, то право на частину спадку мала б не тільки Фатима, а й усі його спадкоємці – в тому числі дружини Мухаммада і дядя Пророка 'Аббас. Якщо припустити, що Абу Бакр насправді порушив права родичів Пророка, то 'Алі, ставши халіфом, мав би відновити справедливість, розподіливши успадковане від Пророка серед усіх законних спадкоємців. Однак, як нагадує Абу-л-Му'сір, цього не сталося: будучи халіфом, 'Алі залишив рішення Абу Бакра щодо спадку Мухаммада без будь-яких змін³.

На додаток Абу-л-Му'сір зауважує: до незаперечних заслуг Абу Бакра належить його боротьба з відступниками (*ахл ар-рідда*) і тими, хто після смерті Пророка припинив сплату *закату* і став нехтувати своїми зобов'язаннями перед Аллахом.

Абу-л-Му'сір лише побіжно торкається діяльності другого халіфа – 'Умара. Ібадит обмежується констатацією заслуг 'Умара перед ісламом: він наслідував праведне правління попередника – Абу Бакра, розширив кордони мусульманської держави і правив по справедливості. Абу-л-Му'сір підкреслює: 'Умар став халіфом, оскільки його кандидатура повністю задовольняла вимоги мусульман, і загинув мучеником за віру.

Обрання 'Усмана і його халіфат розглядаються детальніше. Зазначено, що кандидатура 'Усмана виникла під час консультацій у колі шістьох мусульман: 'Алі б. Абу Таліба, Талхи б. 'Убайдаллаха⁴, аз-Зубайра б. ал-'Аввама, Са'да б. Абу Ваккаса, 'Абд ар-Рахмана б. 'Ауфа і того ж таки 'Усмана, – коли після невдалих спроб досягти консенсусу справу обрання нового халіфа було передано в руки одного з шести виборців – 'Абд ар-Рахмана б. 'Ауфа і той визначив найдостойнішого серед мусульман, – як підкреслює Абу-л-Му'сір, тоді ним виявився 'Усман. Мусульмани склали присягу новообраному халіфові – спочатку присягнули всі учасники наради (*ахл аш-шура*), а потім – решта мусульман.

Абу-л-Му'сір зазначає, що дванадцятирічне правління 'Усмана можна розділити на два періоди: протягом перших шести років 'Усман правив по справедливості, хоча при цьому наслідував праведне правління 'Умара не в повній мірі (*муксір 'ан сірат 'умар*), а потім, у наступні шість років, став удаватися до нововведень (*ахдас*) і зрештою остаточно перетворився на *кафіра*. Ібадит перелічує гріхи 'Усмана: він навмисно не застосовував покарань щодо тих, хто вчинив правопорушення; вирішуючи питання громади, керувався особистими інтересами; призначав невігласів уповноваженими у справах мусульман. До того ж 'Усман насмілювався прихистити свого родича ал-Хакама б. Абу-л-'Аса⁵ – не друга Пророка; всупереч волі мусульман запровадив правило молитися опівдні в чотири *рак'ати*⁶; побив (*дараба*) 'Аммара б. Йасіра⁷ й 'Абдаллаха б. Мас'уда⁸; вдався до переслідувань Абу Зарра ал-Гіфарі⁹ та інших видатних мусульман. Драматичні події, що призвели до загибелі халіфа 'Усмана, Абу-л-Му'сір трактує таким чином: мусульмани звернулися до 'Усмана з вимогою покаятися за гріхи; 'Усман погодився вдовольнити вимоги мусульман і розкався; однак скоро виявилось, що покаяння, дане 'Усманом, нещире – халіф знову вчинив несправедливі дії, причому зробив це свідомо; тоді мусульмани поставили 'Усмана перед вибором: він мусив або виправитися, або добровільно зректися халіфату; 'Усман зігнував вимоги мусульман, і ті вбили халіфа.

Абу-л-Му'сір докладно зупиняється на подіях, що сталися під час халіфату 'Алі, причому не обмежується їхньою сухою констатацією, а дає їм власну оцінку, полемізуючи з тими, хто підтримував ідею третейського суду між 'Алі й Му'авією.

За твердженням ібадита, присяга, дана мусульманами 'Алі б. Абу Талібу, мала суттєву умову: 'Алі повинен був боротися з усіма, хто вимагатиме помсти за кров 'Усмана. Присягу халіфові порушили Талха й аз-Зубайр, які разом з 'А'ішею вийшли до Басри і закликали жителів міста помститися за 'Усмана. У боротьбу з прибічниками Талхи й аз-Зубайра вступив Хакім б. Джубайл, однак він загинув від рук повстанців. Тоді з Медини на зустріч Талсі й аз-Зубайру вийшов сам 'Алі; спочатку

він закликав супротивників покаятися і повернутися до виконання даної йому присяги, а після відмови повстанців примиритися став битися з ними; обидва, Талха й аз-Зубайр, загинули – перший був убитий під час бою, а другий – коли тікав. Абу-л-Му'сір підкреслює: внаслідок цих подій правовірні зреклися Талхи й аз-Зубайра, проте не 'А'іші – мусульмани звернулися до неї з вимогою покаятися, і та розкалася у вчиненому проступку, визнавши, що халіф 'Усман усе ж заслуговував на смерть. Із такою ж вимогою покаятися і зректися 'Усмана, Талхи й аз-Зубайра 'Алі звернувся до всіх, хто брав участь у повстанні.

Далі Абу-л-Му'сір викладає хід протистояння між 'Алі й Му'авією, котре, як відомо, завершилося розколом у таборі 'Алі.

Му'авія став наступним, хто закликав помститися за 'Усмана. Бій між прибічниками 'Алі й Му'авії відбувся при Сиффіні. У розпал бою «деякі люди» – в ібадитському тексті вони протиставлені справжнім мусульманам – закликали розв'язати суперечку за допомогою третейського суду, задля цього треба було обрати двох суддів, рішення яких априорі визнавалося б за остаточне. Ібадит зауважує: тільки-но ці плани стали відомі широкому загалові, мусульмани заперечили їх. Усе ж 'Алі піддався вмовлянням Му'авії і погодився визнати рішення суддів – Абу Муси ал-Аш'арі й 'Амра б. ал-'Аса, – яким би воно не було. Мусульмани, котрі відкинули ідею третейського розгляду, звернулися до 'Алі: на їхнє переконання, боротьба з Му'авією і його прибічниками повинна була тривати, допоки ті не повернуться до виконання повелінь Аллаха або не загинуть. Спочатку 'Алі розкався в тому, що погодився на третейський суд, однак згодом повернувся до свого попереднього рішення. Тоді мусульмани зреклися 'Алі, відокремилися від нього та обрали собі іншого імама – 'Абдаллаха б. Вахба ар-Расібі. Присяга новому імамові відбулася при умові, що той очолить боротьбу з усіма нечестивцями – в розумінні ібадита, до них відтепер належав й 'Алі. 'Алі виступив проти колишніх соратників і винищив їх під час бою при Нахравані.

Значний обсяг досліджуваного тексту відводиться спростуванню аргументів, висунутих прибічниками 'Алі, щоб виправ-

дати його згоду на третейський суд. Абу-л-Му'сір формулює доводи 'алідів, аби нижче піддати їх критиці. Як свідчить ібадит, ініціатори третейського суду спиралися на два айати, у яких Аллах встановлював практику вирішення суперечки ухвалою двох уповноважених посередників: «Ви, що повірили! Не вбивайте здобичі, коли ви в харамі; а хто вб'є з вас навмисно, то відплата – худоби стільки ж, скільки він убив. Визначають це двоє¹⁰ справедливих із вас...» [Коран, 5 («Трапеза»):96 (95)]; «А якщо ви побоюєтеся розриву між обома (тобто між чоловіком і дружиною. – Д.Р.), то пошліть суддю з його сім'ї і суддю з її сім'ї; якщо вони захочуть примирення, то Аллах допоможе їм» [Коран, 4 («Жінки»):-39 (35)]; а також на сунну пророка Мухаммада: відомо, що під час перемовин, які відбулися між мусульманами і курайшитами-язичниками ал-Худайбійї, інтереси сторін, у ролі їхніх повноважних делегатів, представляли двоє – Мухаммад і Сухайл б. 'Амр відповідно.

На думку Абу-л-Му'сіра, апелювати до традиції Пророка в цьому випадку не варто: справа в тім, що практику Мухаммада, на яку посилаються апологети 'Алі, згодом, після подій в ал-Худайбійї, «скасував» (насаха) Аллах. На підтвердження цього ібадит наводить три айати, які встановлюють іншу форму поведінки мусульман щодо супротивників: «...Винищуйте язичників усюди, де їх знайдете...» [Коран, 9 («Покаяння»):5 (5)]¹¹; «Бийтеся з тими, хто не вірить в Аллаха, в останній день, не забороняє того, що заборонив Аллах і Його посланець, і не підкорюється релігії істини – з тих, кому послане писання, поки вони не дадуть відкуп своєю рукою, будучи приниженими» [Коран, 9 («Покаяння»):29 (29)]; «...Бийтеся з тим, що несправедливий, доки він не повернеться до веління Аллаха» [Коран, 49 («Кімнати»):9 (9)]¹². Отже, заповідь Аллаха недвозначна: мусульманам слід битися з непокірним противником, допоки той не підкориться остаточно. Оскільки супротивниками правовірних у кожному з айатів виступають різні категорії невірних: у першому – язичники, у другому – люди писання, у третьому – несправедливі мусульмани, – свідченням їхньої покори перед Аллахом стають відповідно навершен-

ня до ісламу, виплата «відкупу» (джиз'ї) і повернення до істинної віри. Абу-л-Му'сір підкреслює: Му'авія і його прибічники безумовно належать до людей, із якими встановлено битися, – очевидно, мається на увазі їхня третя категорія – несправедливі мусульмани, – хоча ібадит не зазначає цього прямо. Таким чином, у протистоянні між 'Алі й Му'авією, у якому друга сторона є порушницею веління Аллаха, третейський суд двох осіб не тягне за собою жодних правових наслідків, оскільки сама ідея його проведення суперечить нормі, установленій Аллахом. До того ж такий акт не може розглядатися як одне із свідчень покори неправедної сторони конфлікту перед лицем Аллаха, адже суд як такий не має нічого спільного із жодним зі свідчень покори Аллахові, вичерпний перелік яких був визначений самим Всевишнім.

Що стосується двох інших аргументів 'алідів – посилань на цитовані вище айати, у яких при розгляді суперечок між мусульманами встановлено покладатися на рішення двох уповноважених посередників, – то, за висновком Абу-л-Му'сіра, вони також не є переконливими, оскільки 'Амр б. ал-'Ас, один з ініціаторів і учасників судового розгляду між 'Алі й Му'авією, є нечестивцем (фасік), отже, винесене ним рішення не може бути легітимним для мусульман. Ібадит нагадує: наказ Аллаха в будь-якому випадку повинен виконуватися і не може бути підмінений рішенням мусульман, якого вони дійшли під час судового розгляду. На підтвердження такого висновку Абу-л-Му'сір удається до аналогії: якщо імам має достатньо підстав, аби вважати особу винною у вчиненні перелюбу, він не може змінити санкцію, установлену Всевишнім за подібне правопорушення, – смертну кару шляхом забиття винного камінням (раджм). У цьому випадку імам не має права передати справу про перелюб на розгляд двох посередників, які б, з одного боку, представляли інтереси учасників перелюбу, а з другого – мусульман, котрі мусять здійснити раджм, тобто виконати наказ Аллаха. Імам не може покладатися на рішення такого суду і скасувати раджм лише тому, що два посередники, розглянувши питання, дійшли власного висновку, який не збігається з тим, що встановив Аллах. Так само у випадку із суперечкою

між 'Алі й Му'авією законний імам, тобто 'Алі, повинен був виконати веління Аллаха – мусив битися з «несправедливими мусульманами», з Му'авією і його прибічниками, допоки ті «не повернуться до веління Аллаха» або не загинуть.

Отже, резюмує Абу-л-Му'сір, 'Алі слід визнати «невдячним» (*кафір*) і «заблудлим» (*далл*), а людей Нахравану – правими і справедливими. Стосовно імені 'Абд ар-Рахмана б. Мулджама, убивці 'Алі, замість прокльонів, характерних для сунітської та шиїтської літератур, ібадитський автор застосовує євлогію «хай змилується над ним Аллах» – на переконання Абу-л-Му'сіра, убивши 'Алі, 'Абд ар-Рахман учинив дозволена дію, перебуваючи у праведному гніві (*каталаху* <...> *гадиб^{ан} лі-ллах*).

Абу-л-Му'сір зауважує: починаючи від часу, коли мусульмани пішли від *кафіра* 'Алі й обрали собі власного імама, серед них не було суперечок, проте більшість із них жили «підкореними» (*макхурун*) у стані *такійя* – тобто були вимушені утаювати свої справжні погляди від оточення, яке визнавало владу незаконних правителів (*джаббіра*). Лише деякі мусульмани наважувалися розпочати джихад і гинули мучениками, до таких, за Абу-л-Му'сіром, передусім належать «люди ан-Нухайли»¹³, Курайб, аз-Заххаф, а також ал-Мірдад¹⁴. Нафі' б. ал-Азрака, епоніма азракитів, Абу-л-Му'сір вважає «ворогом Аллаха». Ібадит перелічує несправедливі вчинки Ібн ал-Азрака: він «вдумав хіджру», тобто закликав своїх прибічників триматися ізольовано від мусульман, які не визнавали поглядів азракитів; уважав решту мусульман язичниками (*мушрікун*); дозволяв брати з мусульман здобич (*таніма*) і полонити їхніх дітей. За свідченням Абу-л-Му'сіра, доктрина прибічників Наджди б. 'Аміра й 'Абдаллаха б. Саффара, тобто надждитів і суфритів відповідно, за деякими винятками, збігається з поглядами азракитів і варта того, щоб мусульмани зреклися її так само, як вони зреклися ідеї Ібн ал-Азрака. На переконання Абу-л-Му'сіра, єдиною правильною доктриною є погляди 'Абдаллаха б. Ібада, епоніма ібадитів: він уважав мусульман-неібадитів «лицемірами» (*мунафікун*), «заблудлими» (*дуллал*), «невдячними» (*куффар*), «нечестивцями» (*фуссак*), проте, на відміну від Ібн ал-Азрака, не ставився до них як до язичників

(*мушрікун*); не брав із мусульман-неібадитів здобичі і не полонив їхніх дітей; не вважав *кафірами* тих одновірців, які жили серед мусульман-неібадитів; засуджував убивство мусульманина-неібадита без попереднього заклику (*да'ва*) до нього прийняти погляди ібадитів; будь-яку хіджру, здійснену після хіджри пророка Мухаммада, уважав безпідставною; забороняв ібадитам одружуватися з тими жінками, які перебувають у законному шлюбі з мусульманами-неібадитами. Абу-л-Му'сір підсумовує: саме такою повинна бути поведінка правовірних, тобто ібадитів, щодо ворогів – «людей киблі», себто решти мусульман.

Як бачимо, висновки, яких доходить ібадитський учений, оцінюючи халіфат Абу Бакра, не суперечать уявленню сунітів: Абу Бакр вважається найдостойнішим кандидатом на халіфат, оскільки має незаперечні заслуги перед ісламом і був призначений самим Посланником керувати молитвою мусульман; обрання Абу Бакра визнано легітимним, тому що воно відбулося на основі консенсусу ансарів і мухаджирів (разом із тим зазначено, що приєднали Абу Бакру не всі учасники наради виборців); поведіння Абу Бакра з Фатимою сприймається як таке, що повністю відповідає нормам мусульманського права, оскільки претензії Фатими на майно Пророка з юридичної точки зору вважаються безпідставними.

Легітимність обрання 'Умара і праведність його правління не викликають у ібадита жодних сумнівів – висока оцінка його володарювання констатується як беззаперечний факт, що не потребує аргументації.

Абу-л-Му'сір визнає законність переходу влади від 'Умара до 'Усмана, хоча дає здебільшого негативну оцінку халіфату останнього. Ібадит звинувачує 'Усмана у зловживанні владою в особистих інтересах, фаворитизмі на користь родичів, котрі не мали заслуг перед ісламом, у переслідуваннях сподвижників пророка Мухаммада, які протестували проти політики халіфа, а також у порушенні деяких ритуальних норм, установлених самим Посланником, – усе це сприймається як відхід від взірцевої традиції Мухаммада і попередників 'Усмана – халіфів Абу Бакра й 'Умара. Відмова 'Усмана зректися неправедної поведінки

і покаятися перед мусульманами, за Абу-л-Му'сіром, є свідченням того, що 'Усман перетворився на *кафіра*, який заслуговує на смерть. Убивство 'Усмана подається як бажаний і законний акт, що забезпечує громаду мусульман від несправедливого правителя і відкриває дорогу новому лідерові, більш достойному за попередника.

Оскільки вбивство 'Усмана мало законні підстави, наступний лідер, на переконання ібадита, мусив покласти край будь-яким спробам помсти за нечестивого халіфа; Абу-л-Му'сір схвалює боротьбу 'Алі з Талхою, аз-Зубайром, 'А'ішею і Му'авією, які забажали помститися за смерть 'Усмана. Разом із тим непослідовна позиція 'Алі у протистоянні з Му'авією і, зрештою, його згода на третейський суд при Сиффіні піддаються гострій критиці: ібадит доводить, що 'Алі мусив битися з Му'авією до тих пір, поки той не підкориться або не загине, – як заповідав Аллах. Відстоюючи верховенство коранічної норми над рішенням мусульман, яким би воно не було, Абу-л-Му'сір спростовує аргументи 'алідів, що виправдовують учинок 'Алі, і доходить висновку: після згоди на третейський суд 'Алі став *кафіром*, оскільки порушив норму, встановлену Аллахом. Ібадит вважає законними вихід хариджитів із табору 'Алі при Сиффіні, обрання ними нового імама і їхню боротьбу проти 'Алі. Убивство 'Алі хариджитом

'Абд ар-Рахманом б. Мулджамом, на думку ібадита, – справедливий акт, учинений правовірним мусульманином.

Розмірковуючи про легітимність влади і якість правління перших халіфів – Абу Бакра, 'Умара, 'Усмана й 'Алі, – ібадитський учений звертається до доленосних подій мусульманської історії, які отримали діаметрально протилежні оцінки з боку сунітських і шіїтських ідеологів. Формуючи своє ставлення до традиції перших халіфів, Абу-л-Му'сір торкається принципів питань сунітсько-шіїтської полеміки, однак у повній мірі не підтримує жодну з двох сторін. Погляди Абу-л-Му'сіра суперечать шіїтським уявленням про неправомірність переходу влади від Мухаммада до будь-кого іншого, крім 'Алі, і за кількома важливими пунктами збігаються з позицією, яку обстоюють у цьому питанні суніти: ібадит погоджується з тим, що всі чотири халіфи були обрані на законних підставах, і високо цінує правління перших двох – Абу Бакра й 'Умара. Разом із тим, даючи оцінку правлінню 'Усмана й 'Алі, Абу-л-Му'сір доходить радикальних висновків, не сумісних із доктриною сунітів: з ібадитської точки зору, обидва халіфи, хоча й були обрані законно і певний період часу правили по справедливості, під кінець свого володарювання перетворилися на *кафірів* і як нечестиві правителі заслуговували на смерть.

¹ Про це докладніше: Радівілов Д. Ібадити: історична ретроспектива як спосіб доктринальної самоідентифікації // Східний світ. № 2. Київ, 2001. С. 167–169.

² *Фай'* – майно, отримане мусульманами в результаті перемоги над невірними, однак, на відміну від трофеїв (*таніма*), захоплене без застосування сили, – усе те, «що дав Аллах у здобич (*афа'а*) <...> Своєму посланцеві», і для цього «не довелося гнати ані коней, ані верблюдів» [Коран, 59 («Збирання»):6 (6)].

³ Статус і призначення майна категорії *фай'* визначені в Корані: «Те, що дав Аллах у здобич (*афа'а*) Своєму посланцеві від мешканців селищ, – те належить Аллахові, посланцеві, родичам, сиротам, бідним, подорожуючим, – щоби не опинилося це розподілом між багатими серед вас. Те, що подарував вам посланець, те беріть, а те, що він вам заборонив, від цього утримуйтеся [Коран 59 («Збирання»):7 (7)]. Таким чином, майно *фай'* становило свого роду громадський фонд, який належав Аллахові, перебував у розпорядженні Пророка і витрачався на суспільні цілі, здебільшого – на потреби знедолених. Під час халіфату 'Умара під *фай'*ем стали розуміти все нерухоме майно, головню землі, захоплене мусульманами в невірних. Це майно належало мусульманській громаді, перебувало в розпорядженні її лідера, не могло віддаватися у приватну власність, а право розпоряджатися ним не передавалося у спадок. Абу-л-Му'сір зауважує, що

за своїм статусом *фай'* нагадує частку Пророка в *хумсі*, який сукупно, відповідно до коранічної норми, також належить Аллахові: «Знайте: якщо ви взяли щось у здобич (*танітум*), то Аллахові – п'ята частина (*хумс*), посланцеві, родичам, сиротам, бідним, подорожуючому, – якщо ви повірили в Аллаха...» [Коран, 8 («Здобич»):42 (41)]. Так само, як *фай'*, *хумс* перебував у розпорядженні Пророка і розподілявся ним лише серед тих категорій мусульман, котрі були зазначені в аяті 8:42 (41). Після смерті Мухаммада його частка в *хумсі* не передавалася спадкоємцям, а спрямовувалася на потреби мусульманської общини. Отже, за логікою Абу-л-Му'сіра, усе майно, яке належить Аллахові і перебувало в розпорядженні Пророка, після смерті Мухаммада було по праву повернуто громаді мусульман.

Складний комплекс питань, пов'язаних із майном категорії *фай'* – його складом, статусом, розпорядником, розподілом, призначенням, – не знайшов у мусульманській юридичній традиції єдиного трактування, став предметом тлумачень і спекуляцій представників різних шкіл мусульманського права. З огляду на це вирішальною в суперечці між Абу Бакром і Фатимою стосовно земель Фадаку слід уважати сунну Пророка, а саме ті хадіси, у яких Мухаммад, не залишаючи простору для інтерпретацій, зробив низку розпоряджень щодо свого спадку і завдяки яким серед мусульман-сунітів усталася думка, що Мухаммад помер, не уклавши заповіту; не залишив після себе будь-якого цінного майна, окрім земельних ділянок в оазах Фадак, Хайбар і у Ваді-л-Кура, доходи від яких наказав роздавати подорожуючим; не заповів своїм родичам «жодного динара», віддавши все на пожертви [аз-Зубайди 2005, 453, 455].

⁴ Абу-л-Му'сір оминає той факт, що Талха не брав участі в обговоренні кандидатури наступного халіфа, оскільки в той час перебував поза межами Медини, хоча формально належав до числа виборців, призначених поіменно самим 'Умаром, а коли повернувся до міста – визнав рішення авторитетних колег [докладніше: Большаков 1993, 156–157].

⁵ Ал-Хакам б. Абу-л-'Ас – дядя 'Усмана б. 'Аффана по батьковій лінії. Після підкорення Мекки Мухаммад вигнав ал-Хакама з родиною до Та'іфа за те, що той «спричиняв страждання» Пророка. Тоді 'Усман заступився за родича, проте Мухаммад не пристав на його вмовляння. Халіфи Абу Бакр і 'Умар не наслідувалися переглянути рішення Пророка, однак під час правління 'Усмана ал-Хакаму вдалося оселитися в Медині. Більше того, сини ал-Хакама, ал-Харіс і Марван, отримали впливові посади: ал-Харіс був призначений наглядати за ринком Медини, а Марван став секретарем халіфа, причому користувався його особливою приязню – 'Усман передав у користування Марванові землі Фадаку, а також подарував увесь *хумс* зі здобичі, зібраної під час походу на Іфрікію [Ibn Coteiba 1850, 97]. Зловживання ал-Харіса і Марвана, синів ворога Пророка, а нині – фаворитів халіфа, викликали невдоволення мусульман.

⁶ На відміну від звичайної полуденної молитви (*салат аз-зур*) у чотири *рак'ати*, полуденна молитва паломника в долині Міна складалася з двох *рак'атів*, тобто була скороченою, – так встановив Пророк, уважаючи мусульман-прочан, які перебували в Міні, подорожуючими. Практику, узвичаєну Мухаммадом, наслідували халіфи Абу Бакр і 'Умар, проте 'Усман змінив її, упровадивши в Міні полуденну молитву з чотирьох *рак'атів* [аз-Зубайди 2005, 222], – саме це і має на увазі Абу-л-Му'сір. На думку опонентів халіфа, недотримання ритуальної норми, установленної Пророком, свідчило про неправедність правління 'Усмана.

⁷ 'Аммар б. Йасір, його батько, брат 'Абдаллах і матір Сумайя належали до числа найперших і найвідданіших послідовників пророка Мухаммада. Сумайя – перша з мусульман, які загинули мученицькою смертю за віру: її вбив, проткнувши списом, ворог ісламу Абу Джахль. 'Аммар б. Йасір брав участь у бою при Бадрі, за правління 'Умара обіймав посаду намісника Куфи, був учасником мусульманських завоювань. Під час подій при Сиффіні 'Аммар б. Йасір палко підтримував 'Алі й загинув у бою від руки прибічника Му'авіі [Ibn Coteiba 1850, 131–132].

⁸ 'Абдаллах б. Мас'уд – учасник бою при Бадрі і присяги на вірність в ал-Худайбійі (*бай'ат ар-рідван*), один із найповажніших хранителів Корану, під час правління 'Умара і на початку халіфату 'Усмана обіймав посаду скарбника Куфи [Ibn Coteiba 1850, 128]. Ібн Мас'уд добровільно склав із себе повноваження скарбника на знак незгоди з політикою 'Усмана. Інша ймовірна причина конфлікту між 'Усманом та Ібн Мас'удом – невдоволення останнього бурхливою діяльністю халіфа з уніфікації тексту Корану: Ібн Мас'уд був хранителем однієї з редакцій Корану, яку вважав більш авторитетною, ніж списки Зайда б. Сабіта і Хафси, покладені 'Усманом в основу уніфікованого тексту. У відповідь на критику халіф заборонив Ібн Мас'удові виїздити за межі

Медини і припинив виплату йому грошового забезпечення, після чого 'Абдаллах захворів і помер [докладніше: Большаков 1993, 192–193, 205, 259].

⁹ Абу Зарр ал-Гіфарі – один із найперших послідовників Мухаммада, учасник завоювання Сирії та Єгипту – гостро реагував на поглиблення матеріальної нерівності серед мусульман, убачаючи в цьому порушення заповідей Пророка. Спочатку об'єктом критики Абу Зарра став Му'авія, а потім – і сам 'Усман. У результаті конфлікту Абу Зарра вислали з Медини, і той помер у засланні [докладніше: Большаков 1993, 205, 259].

¹⁰ Тут і далі в цитатах із Корану курсив наш.

¹¹ У *Сірі* не наведені останні слова айату: «Якщо вони (тобто язичники. – Д.Р.) навернулися [в іслам] і виконували молитву і давали очищення, то звільніть для них дорогу: адже Аллах пробачає, Він – милосердний», – проте саме вони важливі для встановлення логіки подальших міркувань Абу-л-Му'сіра.

¹² Значення наведеної цитати розкривається в контексті: «9 (9). І якщо б два загони з віруючих билися, то примиріть їх. Якщо ж один із них буде несправедливий по відношенню до іншого, то бийтеся з тим, що несправедливий, доки він не повернеться до веління Аллаха. А якщо він повернеться, то примиріть їх по справедливості і будьте неупередженими: адже Аллах любить неупереджених. 10 (10). Адже віруючі – брати. Примирюйте ж обох ваших братів і бийтеся Аллаха – можливо, ви будете помилувані». На думку деяких мусульманських екзегетів, в айатах 9 і 10 сури 49 («Кімнати») Аллах передбачив події майбутнього: під двома загонами віруючих, що ворогують один з одним, розумілися прихильники 'Алі й Му'авіі [Коран (коментарі) 1990, 611].

¹³ Маються на увазі прибічники хариджита Фарви б. Науфала, які 661 р., невдовзі після присяги мусульман на вірність Му'авіі, виступили проти нового халіфа, згрупувавшись поблизу селища ан-Нухайла на північній околиці Куфи [докладніше: Большаков 1998, 104–106; Watt 1961, 216].

¹⁴ Курайб (або Каріб) б. Мурра ал-Азді й аз-Заххаф ат-Та'і – проводирі хариджитського повстання, що відбулося 670 р. в Басрі. Абу Білал ал-Мірдаб б. Удайя – брат хариджитського ватажка 'Урви б. Удайї, який очолив анти'алідську опозицію при Сиффіні, – 680 р. керував повстанням хариджитів, проте, на відміну від брата, стояв на більш поміркованих позиціях [Watt 1961, 217].

ЛІТЕРАТУРА

аз-Зубайди – Сахих аль-Бухари. Достоверные предания из жизни Пророка Мухаммада, да благословит его Аллах и да приветствует. Абу-л-'Аббас Ахмад бин 'Абд ал-Латиф аз-Зубайди. **Ат-гаджрид ас-сахих ли-ахдас аль-джами' ас-сахих** / Перевод с арабского, примечания и указатели А. Нирши. Москва, 2005.

Коран. Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. Москва, 1990.

ас-Сійар ва-л-джавабат лі-'улама' ва-а'иммат 'уман. Ал-джуз' ас-сані. Султанат 'Уман, 1989.

Большаков О.Г. История Халифата. 2. Эпоха великих завоеваний (633–656). Москва, 1993.

Большаков О.Г. История Халифата. 3. Между двух гражданских войн (656–696). Москва, 1998.

Радівілов Д. Ібадити: історична ретроспектива як спосіб доктринальної самоідентифікації // **Східний світ.** № 2. Київ, 2001.

Ibn Coteiba's Handbuch der Geschichte. Göttingen, 1850.

Watt W. Montgomery. Khārijite Thought in the Umayyad Period // **Der Islam.** 1961. Bd. 36.